

تطبیق مفاخره در سبک بازگشت و دوران مشروطه و انعکاس آن در صحنه‌های مصور جنگ آوری و رشادت‌های قاجاری

چکیده

مفاخره از گونه‌های منظوم ادبیات فارسی است که شاعران ایرانی با تأسی از شعر عرب آن را به خدمت گرفته‌اند. در مسیر چندین صدساله ادبیات فارسی، دیوان اغلب شاعران در تمام سبک‌های ادبی مزین به این نوع ادبی بوده است. هر شاعری تحت تأثیر شرایط حاکم بر جامعه خود از مفاخره برای دستیابی به اهداف خود یاری می‌جوید. شاعران بر حکم ذوق و قریحه شاعرانه برای بیان احساسات و عواطف خود از آن استفاده کرده‌اند و تلاش کردند تا توانایی‌ها، برتری‌ها و آن چه را که می‌پسندند و در وجودشان نهادینه شده است به مخاطب خود بیان کنند. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی درصدد پاسخ به این سؤال است که مفاخره با عبور از سبک بازگشت و رسیدن به دوره مشروطه شاهد چه تغییراتی شده است. نتایج پژوهش حاکی از این است که مفاخره در آثار شاعران دوره مذکور جلوه‌های گوناگونی دارد. شاعران هر دو دوره بیشتر به سخن و قریحه شعری خود می‌نازند و خود را یکه‌تاز میدان نظم می‌دانند. اما تفاخر به عشق و عاشقی مختص دوره بازگشت و فخر به وطن نوع ادبی متعلق به دوره مشروطه است. این مضامین در نسخ مصور دوره قاجار نیز قابل ردیابی و بررسی است.

اهداف پژوهش

۱. بررسی مفاخره در سبک بازگشت و دوران مشروطه و انعکاس آن در صحنه‌های مصور جنگ آوری و رشادت‌های قاجاری
۲. تطبیق مفاخره در سبک بازگشت و دوران مشروطه و انعکاس آن در صحنه‌های مصور جنگ آوری و رشادت‌های قاجاری.

سوالات پژوهش:

۱. مفاخره در سبک بازگشت و دوران مشروطه چگونه بوده است؟
۲. مفاخره چه انعکاسی در صحنه‌های مصور جنگ آوری و رشادت‌های قاجاری داشته است؟

کلیدواژه‌ها: شعر، مفاخره، خودستایی، سبک بازگشت، دوره مشروطه.

مقدمه

مفاخره در لفظ، عبارت است از: «نازش و بر یکدیگر بالیدن و اظهار بزرگی و منافست در حسب و نسب و جز آن» (دهخدا، ۱۳۷۲: ذیل مفاخره). در اصطلاح ادبی «مفاخره اشعاری را گویند که شاعر در مراتب فضل و کمال و سخندانی و تخلق به اخلاق حمیده و ملکات فاضله از حیث علو طبع و عزت نفس و شجاعت و سخاوت و امثال آن و احیاناً افتخارات قومی و خانوادگی و به طور خلاصه در شرف نسب و کمال حسب خویش سروده است» (مؤتمن، ۱۳۶۴: ۲۵۸). برخی از صاحب نظران شعر فارسی چون مؤتمن، رزمجو و شمیسا مفاخره را یکی از فروع نوع ادبی حماسه قلمداد می کنند و اساس آن را بر اغراق درباره صفات نیک و ذکر اعمال پهلوانی می دانند. آنان معتقدند نخستین مفاخره ها، همان رجزخوانی های پهلوانان در میداین جنگ است (ر.ک: همان: ۱۶۶- رزمجو، ۱۳۷۰: ۱۴۹؛ شمیسا، ۱۳۸۲: ۲۲۸- ۲۲۷) و «بعدها بیان کمالات معنوی جای آن را گرفته است ولی به هر حال مفاخره از لغات و تعبیرات حماسی خالی نیست» (شمیسا، ۱۳۸۲: ۲۲۷-۲۲۸). اما باید گفت که مفاخره ماهیت حماسی دارد و رجزخوانی پهلوانان تنها یک نوع از انواع مفاخره محسوب می شود؛ بنابراین می توان گفت: «نسبت مفاخره با حماسه، نسبت عموم و خصوص مطلق است که عام آن مفاخره و خاص آن رجز است و به عبارت دیگر، مفاخره زیرمجموعه حماسه و رجز، زیرمجموعه مفاخره است» (کافی، ۱۳۹۲: ۱۰۷). اما برخی دیگر از محققان حوزه ادب فارسی چون رستگار فسایی، زرین کوب، فرشیدورد و امیری خراسانی مفاخره را از مضامین ادب غنایی قلمداد می کنند (ر.ک: رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۱۵۰؛ زرین کوب، ۱۳۶۳: ۱۳۲؛ فرشیدورد، ۱۳۶۳: ۷۲؛ امیری خراسانی، ۱۳۸۳: ۱۷).

در زمینه موضوع نوع ادبی مفاخره در شعر تحقیقات و پژوهش های متعددی صورت گرفته است. امیری خراسانی (۱۳۷۴) در رساله دکتری خود نخست مفاخره را به انواع مختلفی تقسیم کرده و سپس به بررسی مفاخره در شعر تمام شاعران سرشناس ادب فارسی تا قرن هشتم پرداخته است. او در سال ۱۳۸۹ رساله دکتری خود را گسترش داده و به صورت کتاب با عنوان «مفاخره در شعر فارسی» به چاپ رسانده است. محمدی (۱۳۸۹) در مقاله «خودشیفتگی شاعران پارسی تا قرن هشتم هجری» مفاخره را با خودشیفتگی یکی دانسته و به بررسی آثار شاعران تا قرن هشتم ه.ق پرداخته است. او هیچ شاعری را به اندازه خاقانی در مفاخره تندرو ندانسته است و حافظ را نیز در مفاخرات خود صادق معرفی می کند. مرادی (۱۳۹۱) در رساله خود با عنوان «بررسی و تحلیل مفاخره در آثار شعرای سبک آذربایجانی» به تحلیل و بررسی مفاخره در سبک آذربایجانی می پردازد.

کافی (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی گونه های فخر در دیوان طالب آملی»، گونه های مختلف فخر و دلایل مفاخره طالب آملی را به تمامی بیان کرده است. گرمه بی (۱۳۹۶) در پایان نامه خود با عنوان «مفاخره در شعر شاعران سبک هندی (با تکیه بر سرآمدان)»، به بررسی مفاخره در شعر شاعران برجسته و سرآمد قرن دهم ه.ق تا نیمه اول قرن دوازدهم ه.ق می پردازد. جلیلی (۱۳۹۶) در پایان نامه اش با عنوان «مفاخره در سبک بازگشت ادبی» مفاخرات شاعران سبک مذکور را بررسی نموده است. اما تاکنون پژوهش کامل و مستقلی درباره «بررسی تطبیقی مفاخرات سبک بازگشت و دوره مشروطه» صورت نگرفته است و این پژوهش می تواند فتح بابی در این بحث باشد.

نتیجه گیری

خودستایی شاعران، حیطةهایی چون لطف و اعجاز کلام، بی ماندی شعر و شهرت جهانگیر شاعران، سلامت نفس، عشق به یار، عشق به وطن و قناعت به داشته ها را شامل می شود. فخر شاعر به سخنوری خود، پربسامدترین فخریه ها

در این دو دوره است. شاعران، سخن گوهرین خود را در ارزشمندی و والابودن به مشببه‌های گرانمایه‌ای چون دُر، لؤلؤ، خوشاب، مرجان، زر و پرنیان، طراز، دیبای شوشتر، گنج شایگان، عقد گوهر، بتان بهار، طبله عطار، نافه‌ی آذفر، یاقوت، گل نوبهار، دیبای خسروی تشبیه می‌کنند و به سخن خود می‌بالند. گاه آن‌ها به فصاحت و شیرین کلامی خود می‌نازند و این بار طبع خود را در شیرینی و سلاست به قند و شکر، نیشکر شکرانگیز، طبرزد و گفتار نغز و دلکش تشبیه می‌کند. گاه آن‌ها به این که شعرشان مخاطب را مسحور و مفتون می‌کند، می‌بالند و گاه سخن خود را چون معجزه‌ای تلقی می‌کنند که از بین‌برنده سحر و جادوی شاعران دیگر است. فخر به والابودن از همتایان و شاعران بزرگ نیز یکی دیگر از پربسامدترین مضمون فخریات دوره مذکور است. بازگشتی‌ها شعر خود را در تمام زمینه‌ها از اشعار شاعران بزرگ عرب و عجم برتر می‌بینند. شاعرانی چون انوری، معزی، عنصری، سعدی، خاقانی و گاه فردوسی در برابر شعر شاعران بازگشتی کم‌مایه تلقی می‌شوند. اما شاعران مشروطه در این مورد راه اعتدال را پیموده‌اند. یکی دیگر از مضمون فخریات دوره بازگشت، فخر به عشق و طی طریق در آن است. شاعرانی چون مشتاق، هاتف، نشاط و آذربیدلی از جمله شاعرانی هستند که به عشق و سختی‌های راه آن می‌بالند. تفاخر به وطن در دوره‌ی مشروطه جایگزین فخر به معشوق می‌شود و تمام شاعران فخریاتی در باب می‌بالند.

فهرست منابع و مآخذ:

- امیری خراسانی، احمد. (۱۳۷۷). تاریخ تحلیلی شعر نو. ج ۲، تهران: مرکز
- (۱۳۸۳). مفاخره در شعر فارسی. کرمان: دارالهدی.
- ایرج میرزا. (۱۳۵۳). دیوان کامل. به اهتمام دکتر محمدجعفر محجوب، تهران: چاپ افست گلشن.
- آذربیدلی، لطفعلی بیگ. (۱۳۶۶). دیوان. به کوشش و اهتمام غلامحسین بیگدلی، تهران: چاپ‌خانه‌ی علمی (جاویدان).
- باباصفری، علی اصغر و شعبانی، الهه. (۱۳۹۳). «تفاخرهای تعلیمی مسعود سعد». پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی، شماره ۲۴، ۱-۳۲.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۸۷). دیوان کامل. تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- تجلیل، جلیل. (۱۳۶۸). نقشبند سخن یا مجموعه مقالات ادبی، تهران: شرکت اشراقیه.
- جلیلی، سیامک. (۱۳۹۶). مفاخره در سبک بازگشت ادبی، پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.
- خاتمی، احمد. (۱۳۷۳). تاریخ ادبیات ایران در دوره بازگشت ادبی. ج ۱ و ۲، تهران: مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی پایا.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۲). لغت‌نامه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رزمجو، حسین. (۱۳۷۰). انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- رستگارفسائی، منصور. (۱۳۸۰). انواع شعر فارسی (مباحثی در صورت‌ها و معانی شعر کهن و نو فارسی)، شیراز: نوید.
- ریپکا، یان. (۱۳۸۵). تاریخ ادبیات ایران (از دوران باستان تا قاجاریه). ترجمه: عیسی شهبابی، تهران: علمی فرهنگی.
- زرین‌کوب، غلام‌حسین. (۱۳۶۳). شعر بی‌دروغ، شعر بی‌نقاب. تهران: جاویدان.

- سپانلو، محمدعلی. (۱۳۶۹). چهار شاعر آزادی. تهران: انتشارات نگاه.
- سروش اصفهانی، میرزا محمدعلی خان. (۱۳۴۰). دیوان اشعار. تهران: امیرکبیر.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۲). ادبیات فارسی (از جامی تا روزگار ما). ترجمه: حجت‌الله اصیل، تهران: نشر نی.
- شمس لنگرودی، محمد. (۱۳۷۲). مکتب بازگشت (بررسی دوره‌های افشاریه، زندیه، قاجاریه). تهران: مؤلف.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۲). سبک‌شناسی شعر. تهران: انتشارات فردوس.
- شهاب ترشیزی، عبدالله. (۱۳۹۲). دیوان. به کوشش همایون باختریانی، تهران: انتشارات کتب بیهقی.
- صبا، محمودخان ملک‌الشعراء. (۱۳۲۹). دیوان اشعار. سال بیست و سوم مجله ارمغان، تهران: چاپخانه چهر.
- عبداللهی، رضا. (۱۳۸۸). خودستایی در شعر شاعران. ج ۱، تهران: آفرینش.
- عوفی، سدیدالدین محمد. (۱۳۲۴). لب‌الالباب. ج ۱، به تصحیح ادوارد براون، لیدن: مطبعه بریل.
- غلامرضایی، محمد. (۱۳۸۱). سبک‌شناسی شعر پارسی از رودکی تا شاملو. تهران: مؤلف.
- الفاخوری، حنا. (۱۳۸۵). الجامع فی تاریخ الأدب العربی. قم: ذوی القربی.
- فراهانی، محمدصادق خان. (۱۳۱۲). دیوان کامل، به تدوین و تصحیح و حواشی وحید دستگردی، تهران: مطبعه ارمغان.
- فرشیدورد، خسرو. (۱۳۶۳). درباره ادبیات و نقد ابی. تهران: امیرکبیر.
- قآنی شیرازی، میرزا حبیب‌الله. (۱۳۳۶). دیوان اشعار. با تصحیح و مقدمه محمدجعفر محجوب، تهران: مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر.
- قیس رازی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۱۴). المعجم فی معاییر اشعار العجم. به همت محمد رضانی و به تصحیح عبدالوهاب قزوینی، تهران: مطبع مجلس.
- فیاض، مهدی و گلرخ ماسوله، اسماعیل. (۱۳۹۸). «مفاخره؛ جلوه‌ای از نقد شعر در ادب فارسی». پژوهش‌نامه ادب غنایی. شماره ۳۳، ۲۵۶-۲۳۳.
- کافی، غلامرضا. (۱۳۹۲). «بررسی گونه‌های فخر در دیوان طالب آملی». شعرپژوهی بوستان ادب دانشگاه شیراز، شماره ۲، ۱۳۰-۱۰۳.
- گیلانی، سیداشرف‌الدین. (۱۳۲۶). کتاب نسیم شمال. بمبئی: چاپخانه سلطانی.
- مجمهر اصفهانی، سید حسین. (۱۳۴۵). دیوان اشعار. مقدمه به قلم محمد محیط طباطبایی، تهران: انتشارات کتابفروشی خیام.
- مشتاق اصفهانی، میرسید علی. (بی‌تا). دیوان غزلیات و قصائد و رباعیات، با مقدمه حسین مکی، تهران: انتشارات کتابفروشی مروج.
- مؤتمن، زین‌العابدین. (۱۳۶۴). شعر و ادب فارسی. تهران: زرین.

نشاط اصفهانی، عبدالوهاب. (۱۳۷۹). گنجینه دیوان. تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
نعمانی، شبلی. (۱۳۱۴). شعرالعجم یا ادبیات منظوم ایران. ترجمه: سید محمدتقی فخرداعی گیلانی، تهران: مطبعه مجلس.
هاتف اصفهانی، سید احمد. (۱۳۶۲). کلیات دیوان. تهران: چاپخانه رستم‌خانی.
هدایت، رضاقلی‌خان. (۱۳۳۶). مجمع‌الفصحا. جلد اول، تهران: انتشارات امیرکبیر.
همایی، جلال‌الدین. (۱۳۶۹). مقالات ادبی. تهران: هما.

Staff; Editorial, Kindersley Limited. (۱۹۹۸). Oxford Illustrated American Dictionary. Oxford: Dorling Oxford University Press.